

"האביב הערבי" של ההאשמים – המשבר הפוליטי בירדן

פרופ' אשר ססר

ירדן למודת משברים פוליטיים חמורים. משקיפים הרבו בעבר להקדים ולהספיד את המשטר ההאשמי ואפילו לנבא את היעלמותה של המדינה בשל היותה מלאכותית, כביכול. אך בניגוד לציפיות ירדן צלחה את המשברים, כגון העימות עם הנאצריזם ותומכיו הרבים בירדן באמצע שנות החמישים, מלחמת האזרחים עם אש"ף ב"ספטמבר השחור" ב-1970, או המשבר הכלכלי בעקבות מלחמת המפרץ ב-1991 כאשר הסתכסכה ירדן עם ארה"ב וידידותיה המסורתיות במפרץ. ירדן עמדה במשברים אלה תודות לשלושה גורמים עיקריים: לכידות האליטה הפוליטית של הגדה המזרחית (העבר-ירדנית, קרי שאיננה פלסטינית במוצאה); נאמנות הכוחות המזוינים ושירותי הביטחון למיניהם; והתמיכה החיצונית האיתנה והעקבית בממלכה בשל מרכזיותה הגיאופוליטית של ירדן ותרומתה ליציבות האזורית.

בשונה מן העבר, המשבר הנוכחי בירדן עומד בסימן הסדק שנבקע בין חלקים חשובים של האליטה הפוליטית של הגדה המזרחית לבין המונרכיה בהנהגת המלך עבדאללה השני. זו תופעה חדשה ואין להקל בה ראש. ראשיתה איננה ב"אביב הערבי" והיא איננה תלויה בו, אם כי הטלטלה האזורית נותנת את אותותיה גם בירדן ותורמת את תרומתה להערכת האווירה ולהחרפת המשבר. שורש הרע נעוץ במשבר הכלכלי שפקד את ירדן עוד בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת ושירדן לא נחלצה ממנו עד היום. שנותיו האחרונות של המלך חוסיין התנהלו בצל המשבר הזה, ובין היתר בגינו החליט חוסיין לעשות שלום עם ישראל בשל האמונה שהדבר יסייע לחלץ את הממלכה ממצוקותיה הכלכליות. הסכם השלום לא סייע לירדנים במידה שהם קיוו, אך בהחלט הרים תרומה ליכולתו של חוסיין לצלוח את המשבר בימיו מבלי לזעזע את אמות הספים.

ימי השלטון של המלך עבדאללה השני הם עידן חדש וזו נקודת המפנה החשובה בירדן לפיה יש להבין את בעיותיה הפנימיות של הממלכה, יותר מאשר כפועל יוצא של ה"אביב הערבי". עבדאללה ראה מראשית כהונתו את ההכרח לבצע רפורמות מרחיקות לכת בכלכלה ובחברה הירדנית. תפיסתו הייתה בהתאם להמלצות המקובלות של הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית למען כלכלה ניאו ליברלית. סממניה המובהקים של תפיסה זו הם צמצום הוצאות הממשלה, תוך כדי הפרטה נרחבת של מפעלים שהיו בעבר בבעלות המדינה. מגמות אלה נכללו בתוכנית שנקראה "האגינדה הלאומית" אותה יזם המלך עבדאללה בראשית 2005. תכנית זו

כללה גם כוונות לשילוב הפלסטינים בממלכה בדרגים העליונים של מקבלי ההחלטות, על פי כישורים, במקום קשרים, שבני הגדה המזרחית נהנו מהם כמעט באופן בלעדי עד אז.

התכנית, מכל מקום, נקטעה באיבה בשל ההתנגדות הנמרצת שעוררה בקרב המשמרת הוותיקה של תומכי המשטר מבני הגדה המזרחית שראו בה איום ישיר על מעמדם המסורתי. מאז ראשית שנות השבעים של המאה העשרים, בשנים שלאחר "ספטמבר השחור", נקט המשטר במדיניות מכוונת של "ירדניזציה". לפי מדיניות זו, למען הביטחון הלאומי של הממלכה, נדחקו פלסטינים, שנחשדו בחוסר נאמנות מספקת, משורות הבירוקרטיה הממשלתית וכוחות הביטחון השונים. כך נוצרה חלוקה תפקודית ברורה על פיה הפכו זרועות הממשל לנחלתם הכמעט בלעדית של בני הגדה המזרחית (ובני בניהם בירושה – "בדו-קרטיה", קרי שלטון הבדווים – כפי שכינו זאת בירדן בנימה של לעג עצמי), כמו גם הכוחות המזויינים וזרועות הביטחון האחרות. זאת, בעוד שהפלסטינים הפכו בהדרגה למי ששלטו במגזר הפרטי של המשק הירדני, ובמידה רבה גם במקצועות החופשיים. כך נולדה מעין אמנה חברתית בלתי כתובה בין האליטה של הגדה המזרחית לבין המונרכיה, שתמורת נאמנותם הבלתי מסויגת של אנשי הגדה המזרחית לסדר הפוליטי הקיים, תקבל על עצמה המדינה לדאוג לרווחתם על ידי חלוקת משרות ממשלתיות ותשלומי רווחה ישירים ועקיפים.

ואולם, למרות ש"האג'נדה הלאומית" נגנזה, מרכיבים מסוימים שלה בוצעו בכל זאת בתחום הקיצוצים בהוצאות הממשלה, בהפרטה ובשילוב פלסטינים בדרגים העליונים של השלטון. אנשי הגדה המזרחית היו בראש הנפגעים מן המדיניות הזו. יש לציין כי מגמות אלו החלו עוד בימי המלך חוסיין וגם אז עוררו תרעומת, אלא שבימי חוסיין הרפורמה הכלכלית הייתה עוד בחיתוליה. עבדאללה העלה את הרפורמה הכלכלית על פסים שהיו יותר מרחיקי לכת. גם אם הצדק האובייקטיבי, מבחינת צרכי המשק הירדני היה עמו, התגובה השלילית לא איחרה לבוא בדמותה של ביקורת חסרת תקדים מצד מרכיבים של האליטה הפוליטית כלפי המונרכיה. אלה ראו את האמנה החברתית עמם נפרמת לנגד עיניהם. המהלכים הכלכליים של המדינה, כמו ההפרטה וצמצום הוצאות הממשלה, נראו כמיטיבים עם המגזר הפרטי, הפלסטיני בעיקרו, וכפוגעים במי שהיו תמיד סמוכים אל שלחן הממשלה, קרי בני הגדה המזרחית. בעיניהם, הם היו אלה שכביכול נענשו עתה למרות שנים ארוכות של נאמנות ללא סייג להאשמים. הביטוי המובהק לקובלנתם היה בהודעה פומבית שפרסם ארגון הגמלאים של הצבא – שמנה וסלתה של האליטה הירדנית – עוד במאי 2010, ובה ביקרו אנשי הצבא בדימוס את משפחת המלוכה על שהיא מתירה השפעה מוגזמת של הפלסטינים במדינה ואיננה עושה די למנוע מישראל לבצע את "מזימתה" לגרש את הפלסטינים לירדן כדי לכונן בה מולדת חלופית עבורם.

המחאה חזרה על עצמה וצברה תאוצה עם פרוץ "האביב הערבי" בראשית 2011, שבעקבותיו הועלו דרישות לרפורמה פוליטית בירדן גם על ידי האופוזיציה האסלאמית וגם על ידי נציגים של בני הגדה המזרחית. אף כי לא פעלו במשותף ולא הייתה להם זהות אינטרסים, שתי הקבוצות הללו דרשו להרחיב את הדמוקרטיה כדי להגביל את כוחה של המונרכיה. חלק ניכר מפעולות המחאה בעמאן הונהג על ידי האחים המוסלמים ובכללם גם פלסטינים רבים. אך בפריפריה, בעיקר מדרום לבירה, המחאה היא לחלוטין בידי בני הגדה המזרחית, ולעתים קרובות ביטוייה קיצוניים יותר בעיונותם למלך עבדאללה. הפריפריה הירדנית סובלת מזה שנים רבות מתת-פיתוח

ונחשלות כלכלית, ושם ניכר במיוחד הסבל מן המשבר בירדן, יותר מאשר בבירה. מאחר שהפלסטינים מרוכזים בעריה הראשיות של הממלכה (עמאן, זרקא וארבד) סבלם של העבר-ירדנים בפריפריה בולט בחריפותו היחסית. מציאות זו מזינה את תחושות הקיפוח בקרב העבר-ירדנים דווקא, החשים כי המשטר מיטיב עם הפלסטינים במקומם ועל חשבונם.

עבדאללה, המרוחק משהו, מי שגדל והתחנך לרוב מחוץ לממלכה, לא חש בנוח בקרב אנשי השבטים, בניגוד לקרבה הבלתי אמצעית והאינטימית שאביו הצליח לטעת בהם. עבדאללה נתפס בעיני רבים מנתיניו כזר למקום ולמנהגיו, כחיצוני למערכת הירדנית. הניכור כלפיו הגיע לידי כך שביוני 2011, בעת ביקור מלכותי בעיר הדרומית טפילה, נסקלה שיירת המלך באבנים על ידי תושבים זועמים. בהפגנות בעמאן ובמקומות אחרים בממלכה נשמעים דברי גנאי וגידופים מפי אנשי שבטים כלפי המלך ורעייתו הפלסטינית, המלכה ראניא, דבר שאנשים לא היו מעיזים להעלות על דל שפתותיהם בימיו של חוסיין.

עבדאללה מקדם תהליך רפורמה פוליטית הכוללת שינויים בחוקה, בחוק הבחירות ובחוק המפלגות והבטחת איזון חוקתי שונה בין הפרלמנט לבין המונרכיה בניסיון ליצור דגם ירדני עתידי של מונרכיה חוקתית מערבית. אך אלה תמורות שעוד מחכות למבחן הביצוע ובינתיים המדינה נתונה באווירה של מתח מבעבע מתמשך, אם כי לא בלתי נסבל ומבלי לאיים ישירות על המשטר ועל המשך קיום המונרכיה. ירדן איננה סוריה וגם לא עיראק, מבחינת המלחמה העדתית המתנהלת בהן ואיננה דומה אפילו למצרים שבה הולך וגובר המתח ואף האלימות בין מוסלמים לקופטים. בירדן ניכר המתח בין ירדנים לפלסטינים, אך יריבות זו איננה דומה בחריפותה ובעומקה ההיסטורי ליריבויות העדתיות במדינות אחרות. שהרי מבחינה דתית ועדתית ירדן היא מדינה הומוגנית הרבה יותר מן האחרות, וכמעט כל אזרחיה (להוציא מיעוטים ממש זעירים) הם מוסלמים סונים דוברי ערבית, עובדה התורמת ליציבותה היחסית. ראוי לציין גם כי בירדן התביעות של דורשי הרפורמה מתמקדות בדרך כלל בשינוי מעמדה הפוליטי ותפקידה של המונרכיה ולא בחיסולה. גם אם קיימת ביקורת חריפה ללא תקדים של בני הגדה המזרחית על המונרכיה, למבקרים אלה אין, לפי שעה לפחות, חלופה טובה יותר למשטר ההאשמי.

בצוק העתים ולנוכח העלייה המרשימה של כוחות האסלאם הפוליטי על גלי "האביב הערבי" במצרים ובארצות אחרות מחפש המשטר נתיבים לפשרה דווקא עם האחים המוסלמים בירדן, האופוזיציה המאורגנת ביותר בממלכה, ומכאן ניסיונות ההידברות המחודשים בין המשטר ומנהיגות חמאס. יחד עם זאת יש בגישושי הפשרה האלה כדי להעיד עד כמה חריף המשבר עם בני הגדה המזרחית, שהמשטר תר אחרי האחים המוסלמים כדי להרגיע את המצב הפנימי. בה בעת דוחקים הירדנים בישראל וברשות הפלסטינית לחדש את המשא ומתן על הסדר ביניהם בשל החשש בירדן מן ההשלכות השליליות האפשריות של עימות ישראל-פלסטיני אלים על יציבות הממלכה. אך הישועה, ככל הנראה לא תבוא משם. בינתיים משענתה החשובה ביותר של הממלכה היא סיועה הנדיב של ערב הסעודית שעבורה ירדן היא חיץ קריטי מפני התפשטות נגע "האביב הערבי". הסעודים מעניקים לירדן למעלה ממיליארד דולר לשנה, סכום שעולה על הסיוע האמריקאי השנתי (כ 800 מיליון דולר) והוא ממש כאוויר לנשימה לממלכה.

כבעבר, היציבות בממלכה תלויה בשלושת המרכיבים הבאים: 1) כושר המנהיגות של המלך ובמידת הלכידות של האליטה סביבו, כאשר בניגוד לעבר לכידות זו נסדקה בחלקה; 2) נאמנות כוחות הביטחון השונים, שלעת עתה לא היו בקרבם סימנים של רפיסות או חוסר נאמנות; 3) יציבות התמיכה החיצונית, כאשר ירדן פחות בטוחה מבעבר באיתנות גיבוייה של ארצות הברית (אחרי שהנשיא אובמה סייע למהפכנים במצרים שעה שדחק בפומבי במובארכ לפנות את מקומו) וכשהיא נשענת יותר על בעלי בריתה במפרץ, ובראשם ערב הסעודית, בעלי ברית שמעולם לא היו לגמרי אמינים. בירדן העניינים אינם כתמול שלשום, ואף כי אין למהר ולהספיד את ההאשמים כפי שהרבו לעשות בשנים עברו, צריך להכיר בכך שהמציאות החדשה מציבה בפני הממלכה אתגרים שכמותם לא ידעה בעבר.